

تحلیل ساختار و عملکرد قلعه سفید در اراضی طسمی جان کاشان^۱

سمانه عسگرزاد^{۱*}، رضا مهرآفرین^۲، سید رسول موسوی حاجی^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، (s.asgarnezhad63@gmail.com)

۲- دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران، مازندران بابلسر پردیس دانشگاهی (reza_mehrafarin@gmail.com)

۳- دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران، مازندران بابلسر پردیس دانشگاهی (seyyed_rasool@yahoo.com)

چکیده

مجموعه‌ای از عوامل در قالب عوامل ثابت و متغیر، هویت معماری هر دوره را شکل می‌دهند. عوامل طبیعی، در معماری مناطق مختلف و در دوره‌های مختلف تأثیرگذار است. معماری در کاشان از گذشته تاکنون و با توجه به شرایط جغرافیایی آن، در دوره‌های مختلف، هویت خاص و تقریباً یکسانی داشته است. شکل هر سازه‌ای با توجه به عملکرد، محیط طبیعی و نوع مصالح در دسترس، دارای تفاوت‌های ظاهری و کارکردی است. با توجه به این‌که هدف این نگارش، مطالعه بافت معماری قلعه سفید و تعیین عملکرد سازه قلعه سفید است، بنابراین در این نگارش به مطالعه فضاها و ویژگی‌های معماری آن پرداخته و در جهت تعیین عملکرد آن، در بستری از جغرافیا مورد مطالعه قرار گرفت. تحقیق حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری اطلاعات نیز به دو شیوه، مطالعات اسنادی و مطالعات میدانی انجام پذیرفت، تا کلیه مدارکی که در روشن ساختن زوایای مبهم قلعه مؤثر هستند، شناسایی و به دقت مورد مطالعه قرار گیرند. در نتیجه با توجه به موقعیت قرارگیری قلعه سفید در اراضی طسمی جان و منطقه و نیز ارتباط آن با مسیرهای مواصلاتی، می‌توان آن را در ارتباط با ارگ و قلاع راهداری در نظر گرفت.

واژه‌های کلیدی: معماری، جغرافیا، اراضی طسمی جان، قلعه سفید

^۱ این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی با عنوان "بررسی روشمند محوطه قلعه سفید در اراضی طسمی جان کاشان می‌باشد که به راهنمایی آقای دکتر رضا مهرآفرین و مشاوره آقای دکتر سید رسول موسوی حاجی تهیه شده است.

مقدمه

زبان معماری در هر فرهنگ دارای تأثیر و تأثر از معماری سایر مناطق جغرافیایی بر حسب اشتراکات زبانی، دینی، فرهنگی، اقلیمی و غیره می‌باشد [۴]. از سوی دیگر، ساخت یک سازه با استفاده از مصالح موجود و در نظر گرفتن حدود عملکرد سازه و همین‌طور با در نظر گرفتن شکلی که مشخص کننده الحاق آن با محیط اطراف خود است، صورت می‌پذیرد [۱۵]. بنابراین، شکل سازه با توجه به عملکرد، محیط طبیعی و نوع مصالح در دسترس دارای تفاوت‌های ظاهری و کارکردی است. مجموعه عواملی که معماری را شکل می‌دهند، در قالب عوامل ثابت و متغیر، هویت معماری هر دوره را نیز شکل می‌دهند [۱۴]. در واقع یکی از این عوامل که محیط طبیعی یعنی اقلیم و شرایط جغرافیایی است، توصیه‌های علمی خاصی را برای مواجهه با معماری پیشنهاد می‌کند و همین عامل، معیاری هویت بخش و تفاوت آفرین در ساختار معماری و عملکرد آن دارد [۵]. به عبارت دیگر، با کمی شناخت از جغرافیای طبیعی ایران، می‌بینیم که چگونه این سرزمین با مشخصات طبیعی متنوع آب و هوایی، معماری‌های منطقه‌ای خاصی را نیز دربر داشته، به طوری که می‌توانیم در دو منطقه مختلف ایران دو روش مختلف را در امر ساختمان بنا مشاهده کنیم [۱۵]. در نتیجه، معماری ساختمان‌ها و مکان‌یابی آن‌ها که مرتبط با عوامل طبیعی است، نشان از میزان تأثیرگذاری آن در معماری مناطق مختلف در دوره‌های مختلف دارد. بنابراین انتظار می‌رود که معماری دوره‌های مختلف زمانی، دارای سبک‌ها و هویت‌های خاص و ساختاری باشند. این عوامل نه تنها در کاشان بلکه در هر منطقه و دوره‌ای، نقش بسیار مهمی را در شکل‌گیری معماری برعهده دارند. با این وجود، معماری در کاشان از گذشته تاکنون و در دوره‌های مختلف، هویت خاص و تقریباً یکسانی داشته و کمتر دچار نوسان شده است. به این ترتیب، معماری به‌عنوان یک هنر پیوسته و دنباله‌دار، از گذشتگان به ما رسیده است.

معماری در هر دوره فرهنگی و هر منطقه ویژگی‌های خاص خود را دارد و به خوبی مورد پژوهش و مطالعه قرار گرفته، اما در برخی از مناطق و به‌ویژه دوره‌های فرهنگی آن بررسی و مطالعه‌ای صورت نگرفته است. یکی از این مناطق کاشان است که در مطالعات باستان‌شناختی به ادوار پیش از تاریخی و اسلامی در این منطقه پرداخته شده و در مطالعات معماری این شهر، بناهای ادوار مختلف اسلامی مورد توجه بوده است اما به دوران فرهنگی تاریخی پرداخته نشده است. در نتیجه در این پژوهش به مطالعه معماری بخش کوچکی از دشت فرهنگی کاشان پرداخته می‌شود.

باتوجه به این که هدف این نگارش، مطالعه بافت معماری و تعیین عملکرد سازه قلعه سفید است، بایستی با شناخت موقعیت طبیعی و بافتی که بنا در آن شکل گرفته است، موارد لازم از جمله، شرایط مناسب اقلیمی، دسترسی به منابع آبی، برخورداری از زمین‌های کشاورزی و موقعیت ارتباطی، مورد مطالعه و پژوهش قرار گیرد. از این‌رو، در ابتدا به معرفی این محوطه و قلعه موجود در آن پرداخته و سپس عوامل مؤثر در ساختار و عملکرد قلعه سفید مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری اطلاعات نیز به دو شیوه، مطالعات اسنادی و مطالعات میدانی انجام پذیرفت. در روش اسنادی، اطلاعات مربوط به جغرافیای طبیعی و مطالعات باستان‌شناختی در منطقه گردآوری شد. در مطالعات میدانی، با انجام یک بررسی روشمند ضمن گاهنگاری نسبی محوطه و قلعه، ویژگی‌های معماری قلعه سفید نیز به دقت مورد مطالعه قرار گرفت، تا کلیه مدارکی که به‌نحوی در روشن ساختن زوایای مبهم قلعه مؤثر هستند، شناسایی شده و به دقت مورد مطالعه قرار گیرند.

ویژگی های معماری قلعه سفید:

اراضی طسمی جان در موقعیت جغرافیایی "۳۴°۰۷،۹۷۱" عرض شمالی و "۵۱°۱۷،۱۶۹" طول شرقی و ۸۷۱ متر ارتفاع از سطح آب های آزاد و در ۱۶ کیلومتری شمال شهر کاشان و در میان مسیرهای ارتباطی (جاده و بزرگراه) کاشان به قم و محوطه قلعه سفید در آن قرار دارد (تصویر ۱).

تصویر ۱- موقعیت قرارگیری اراضی طسمی جان در منطقه (مأخذ: Google earth)

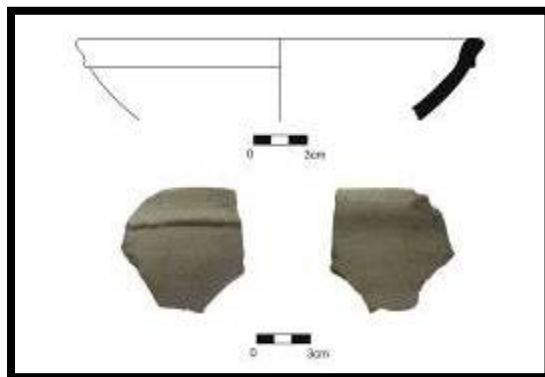
وسعت تقریبی بقایای به جا مانده از مجموعه اراضی طسمی جان حدود ۳۰۰ هکتار و وسعت قلعه سفید در آن، یک هکتار است. براساس مطالعات نمونه های سفالین پراکنده در سطح اراضی طسمی جان، قدمت استقرار در آن، به دوران پیش از تاریخ تا دوره قاجار می رسد. ساختار و نقشه کلی قلعه منظم و مستطیل و دارای جهت ساختاری شمال غربی- جنوب شرقی و ساختار معماری آن بر برج و باروهای بلند استوار است (تصویر ۲).

تصویر ۲- پلان کلی قلعه سفید (مأخذ Google earth)

مصالح ساختمانی برج و بارو و فضاهای معماری قلعه، عمدتاً از خشت و ملات گل و پی بنا از قلوه سنگ های تراش نخورده استفاده شده است. ابعاد خشت های مورد استفاده در بنا ۳۶ × ۳۶ سانتی متر است و ملات موجود بین آن ها، بین ۲

تا ۴ سانتی متر متغیر است. در زمان ساخت خشت‌ها از سفال‌های موجود در محوطه نیز استفاده شده است که این سفال‌ها به دوره‌های هخامنشی و اشکانی اختصاص دارد (تصویر ۳).

تصویر ۳- سفال موجود در خشت‌های قلعه (عکس و طرح: نگارنده)

به منظور درک توصیفات بنا، می‌توان فضاهای معماری آن را به چهار بخش تقسیم نمود. بخش اعظمی از بنا در اثر عوامل طبیعی تبدیل به آوار و تلی از خاک شده است. ارتفاع دیوارهای باقی‌مانده در مرتفع‌ترین قسمت از بخش شماره یک، به ۴ متر می‌رسد. در این بخش می‌توان آثاری از فضایی مشابه ورودی، با عرض تقریبی ۳ متر مشاهده نمود که از طریق راهرویی به طول تقریبی ۱۸ متر (تصویر ۴ الف) دسترسی به آن امکان‌پذیر بوده است.

تصویر ۴- بخش‌های مختلف بنا (مأخذ Google earth)

فضای دیگری که در این بخش قابل توجه است، قوس‌های هلالی شکل در دیوارهای دو ضلع شمالی و غربی فضای شماره یک است (تصویر ۴ ب و ۵).

تصویر ۵- قوس‌های هلالی دیوارهای بخش یک (دید به شمال شرق) (عکس: نگارنده)

بخش چهارم بنا از طریق دیوار جنوبی بخش یک، به بنا متصل است و طبق تصاویر ماهواره‌ای و هوایی ورودی مجزایی از این قسمت به بخش میانی (شماره ۲) قلعه باز می‌شود. در حال حاضر این بخش نیز هم‌چون سایر بخش‌های قلعه به تلی از خاک تبدیل شده است. بخش میانی (شماره ۲) قلعه کاملاً تخریب شده است. اما بخش شماره سه اطلاعات ارزشمندی در ارتباط با بنا در اختیار بیننده آن قرار می‌دهد. از جمله، ویژگی برج‌های بنا و ابعاد دیوارها و خشت‌های موجود در برج، به-علاوه سازه‌ای در میان این بخش که کاربری آن در حال حاضر نامشخص است و نیاز به کاوش دارد. از جمله ویژگی‌های برج‌ها می‌توان به پلان دایره آن اشاره نمود که در اضلاع میانی و در چهار گوشه‌ی این بخش وجود داشته و در حال حاضر تنها بقایایی از دو برج آن موجود است. ارتفاع باقی‌مانده برج‌ها ۳ متر و ضخامت دیوارهای متصل به برج‌ها ۱۲۰ سانتی‌متر است (تصویر ۶).

تصویر ۶- نمای کلی برج‌ها و سازه میانی بخش سه (دید از شمال شرق) (عکس: نگارنده)

تیرکشی‌های موجود در این برج‌ها به شکل مربع مستطیل بوده و طول و عرض آن ۳۵×۳۰ سانتی‌متر است. ابعاد تقریبی بخش سه قلعه را ۳۰×۳۰ متر مربع است. سازه‌ای که در میان بخش سه قرار دارد از نظر ساختار با برج‌های قلعه مشابه بوده، با این تفاوت که در آن تیرکشی تعبیه نشده است (تصویر ۷).

تصویر ۷- سازه میانی بخش سه (دید به شمال) (عکس: نگارنده)

استمرار سنت معماری در کاشان:

معماری کاشان وام‌دار گذشته و گذشتگان است، چرا که برخی از سنت‌های به جای مانده از معماری سیلک (به عنوان کهن‌ترین آثار معماری به‌دست آمده تا به امروز از کاشان)، در طول دوران تاریخی و اسلامی، همچنان تداوم داشته است؛ این استمرار در سنت‌های قدیمی را که در محوطه قلعه سفید نیز قابل مشاهده است، می‌توان در چند زمینه مشاهده کرد. نخستین مورد به نوع مصالح ساختمانی ارتباط دارد. در بناهای محوطه سیلک که متعلق به پیش از تاریخ است و در سازه قلعه سفید (متعلق به دوره تاریخی)، شواهد استفاده از خشت و گل به عنوان اصلی‌ترین ماده‌ی ساختمانی و همچنین دیوارهایی با ضخامت ۱۲۰ سانتی‌متر، قابل مشاهده است و در بناهای دوره اسلامی از جمله کاروانسرای امین آباد (تصویر ۸) و قلعه جلالی، ادامه استفاده از خشت آشکار است و به نوعی سنت تبدیل شده است.

تصویر ۸- بخشی از کاروانسرای امین آباد (عکس: نگارنده)

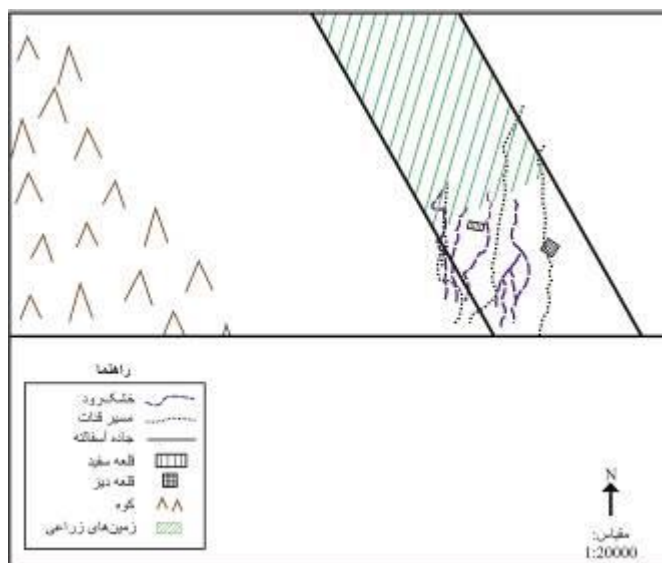
مورد دوم مرتبط با مکان‌یابی و پی‌ریزی استقرار است. اگرچه شهرنشینی در ایران سابقه‌ای طولانی دارد، اما الگوی سکنی‌گزینی در فلات ایران، به‌صورتی خاص مطرح بوده و پیوسته از شرایط حاکم بر نظام تولید، مدیریت جامعه، ویژگی‌های طبیعی، جغرافیایی و بسیاری از عوامل دیگر تأثیر پذیرفته است [۸]. بنابراین، شکل‌گیری استقرار بیش از هر چیز تابع شرایط محیطی و موقعیت جغرافیایی است، زیرا عوارض و پدیده‌های طبیعی و شکل‌ظاهری زمین در مکان‌گزینی آن، اثر

قاطعی دارد [۱۶]. این موضوع در شکل‌گیری استقرارهای گذشته، تأثیر خود را به وضوح نشان می‌دهد. در پیش از تاریخ کاشان (سیلک)، ساکنان آن با درنظر گرفتن طبیعت منطقه و رودخانه موجود در آن [۳] و [۱۰] و همچنین با توجه به دشت صاف و بدون عوارض طبیعی، اقدام به برپایی بناها کرده‌اند. توجه به این عوامل در ساخت و شکل‌گیری استقرار و بناها در اراضی طسمی‌جان نیز مؤثر بوده است. بنابراین، برپایی استقرار و فضاهای معماری در کنار رودخانه و آب‌های سطحی و بدون عوارض طبیعی، نشان از مکان‌یابی صحیح و تداوم این سنت در طول تاریخ چند هزار سال استقرار این دشت دارد.

مورد سوم نیز در نقشه بناها و عناصر وابسته به آن در دوره‌های مختلف تاریخی و اسلامی، خلاصه می‌شود. به‌گونه‌ای که میانسرا و فضای باز در بناها (کاروانسرای امین آباد، قلعه سفید و قلعه دوران صفوی در اراضی طسمی‌جان و یا بناهای طباطبایی و بروجردی و ...)، با توجه به شرایط و مقتضیات جوی و اقلیمی، کاملاً مفید و مناسب با محل و آب و هوای گرم و خشک آن است. همچنین استفاده از طاق‌های قوسی از این موارد است. با توجه به اقلیم گرم و خشک کاشان، معماری آن به‌صورت درون‌گرا است و میانسرا و جای‌گیری فضاهای مختلف در پیرامون آن از درون‌گرایی سرچشمه می‌گیرد. موارد یاد شده در بالا را می‌توان به عنوان یک علم در دنیای معماری و شهرسازی به‌شمار آورد، علمی که با آزمون و خطا و استفاده از تجربیات معماران حاضر و تجربیات معماران گذشته، به این میزان از پیشرفت و رشد رسیده و با تغییر نسل‌ها، روند تکاملی به خود گرفته است. در این میان، شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی نیز در رشد و تکامل و یا افول معماری مؤثر بوده است.

محوطه قلعه سفید در یک چشم‌انداز جغرافیایی:

با توجه به اهمیت عملکردهای گوناگون قلاع که متون مختلف تاریخی و جغرافیایی نیز به آن اشاره کرده‌اند، دانستن رابطه میان مکان احداث این استحکامات با موقعیت جغرافیایی، راه‌های منطقه و مراکز و مرزهای سیاسی و لزوم دفاع از آن‌ها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. از این‌رو در ذیل به برخی از این موارد پرداخته می‌شود. همواره آب و دسترسی به آن به‌عنوان یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری تمدن‌ها و استقرارها مطرح بوده و تأثیر آن را در شکل‌گیری محوطه‌های مختلف می‌توان دید. به همین دلیل بیشتر مردم برای این‌که آب و خاک مساعد و مورد نیاز خود را تأمین نمایند، به دنبال شاخه‌های آبی و قنات‌ها و چاه‌ها و خاک حاصلخیز بوده‌اند. شناخت ویژگی‌های محیطی محوطه قلعه سفید و منابع آب آن، به‌همراه متون قرون اولیه اسلامی که از منابع آب شهرستان کاشان سخن گفته‌اند، می‌تواند نشان از نقش آب در شکل‌گیری این محوطه استقرار باشد. بنابراین آب‌های سطحی و رودخانه‌هایی که از کوهپایه‌های این بخش سرچشمه می‌گیرند و به دشت سرازیر می‌شوند، وجود منابع آب زیر زمینی و قنات‌ها، از منابع مهم در شکل‌گیری استقرار و تأمین آب این سکونتگاه است. رودخانه‌های درم و همرز از جمله رودهای مرتبط با این منطقه و قنات‌های مزرعه حاجی آباد، طسمی‌جان، قربانه و نصرآباد از جمله قنات‌های مرتبط با آن است [۱۱]. کوه میران از جمله کوه‌هایی است که شکارگاه بسیار خوبی بوده است [۱۱] و محوطه قلعه سفید در دامنه آن قرار دارد. این کوه در چند کیلومتری شمال محوطه تمام می‌شود (تصویر ۹).

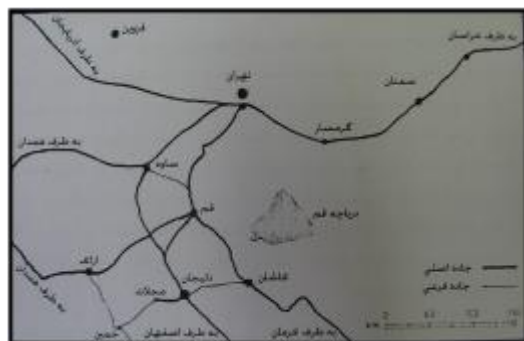

تصویر ۹- کروکی اراضی طسمی جان (ترسیم: نگارنده)

نحوه شیب زمین یکی دیگر از عواملی است که در کم و کیف محوطه مؤثر است و تأثیر بسزایی در سرعت جریان آب، زهکشی، میزان تخریب و فرسایش و نوع پوشش دارد. شیب کم زمین باعث نفوذ بهتر آب شده، ذخیره رطوبتی خاک را افزایش داده و در دوره‌های کم آبی این مشکل را رفع می‌کند [۷]. محوطه قلعه سفید که در شیب کمی قرار دارد و شیب آن در جهت شرقی قابل مشاهده است - شیبی که روبه نور خورشید قرار گرفته و در کشاورزی مؤثر است - موقعیت بسیار مناسبی جهت زراعت و کشاورزی دارا است [۱۳].

راه‌های مواصلاتی و تجاری و مسیرهایی که برقراری ارتباط سیاسی و اقتصادی کاشان را در دو مقیاس درون و برون مرزی ممکن می‌ساخت، به‌عنوان یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در مناسبات سیاسی و اقتصادی، نقشی تعیین‌کننده در انتخاب محل ساخت استحکامات نظامی و قلاع ایفا می‌کند. از گذشته تا کنون شاه‌راه‌های ارتباطی ایران چندان تغییر نیافته و گاه منزلگاه‌ها به علل طبیعی یا اجتماعی از رونق و آبادی افتاده و در نزدیکی آن‌ها آبادی یا شهری دیگر شکل گرفته است و راه را به‌سوی خود گردانده است [۱]. یکی از این راه‌ها که در گذشته فعال بوده و بخشی از راه‌های کنونی روی آن شکل گرفته و راه مواصلاتی میان چند شهر و مرکز مهم سیاسی و اقتصادی بوده، جاده ابریشم است که چین را به ایران و سپس قاره اروپا متصل می‌کرد و دارای راه‌های اصلی و فرعی متعددی بود. یکی از راه‌های فرعی آن که ارتباط میان نقاط مختلف سیاسی و اقتصادی را برقرار می‌کرد، راه جنوبی - شمالی بود که خوزستان و فارس را از طریق اصفهان، کاشان و قم به ری متصل می‌کرد و از آن‌جا به دو راه دیگر می‌پیوست [۲]. این مسیر در جنبه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی از اهمیت بسزایی برای سکونتگاه‌های کاشان برخوردار است و به‌عنوان واسطه‌ای در برقراری ارتباطات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بین ساکنان شهرهای شمالی خود و مردمان مناطق جنوبی عمل می‌کرده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- جاده‌های اصلی فلات مرکزی [17]

یکی دیگر از راه‌های ارتباطی که شمال و جنوب کشور را به یکدیگر متصل می‌کرد و در میان سفرنامه‌های دوره اسلامی (قرون اولیه تا دوره قاجار) به‌عنوان یکی از مسیرهای ارتباطی این منطقه از آن یاد شده، مسیری است که از دو طریق، قم را به کاشان و سپس اصفهان پیوند می‌داد. سیف الدوله در سفرنامه خود از این دو مسیر چنین یاد می‌کند "دسترسی از قم به کاشان از دو مسیر، میسر است. اول راه کویر است که از قم به جنت آباد (حومه قم) و سپس ابراهیم آباد (از بلوکات گرمسیر کاشان) می‌رود. در این مسیر سمت راست در دوردست کوهستان وجود دارد و تأمین آب از طریق قنوات است و مردم زراعت می‌کنند و سمت چپ جلگه همواری است که به صحرای نمک و سیاه‌کوه خوار متصل می‌شود. از ابراهیم آباد به کاشان، سه ده آران، بیدگل و خوش آباد در سمت راست قرار دارد. دوم مسیر شورآب است. از قم به شورآب (ده کوچکی از بخش مرکزی کاشان)، سپس پاسنگان، سن سن و سپس نصرآباد و در نهایت به کاشان می‌رسد. در سمت راست این مسیر کوهستان و در سمت چپ جلگه است" [۹].

با توجه به بررسی باستان‌شناختی انجام گرفته در این منطقه، محوطه قلعه سفید در این اراضی، به‌عنوان یک شهر وسیع متعلق به دوره اشکانی - ساسانی مطرح بوده است.

نتیجه‌گیری:

طبیعت بخش‌های کویری کاشان و طسمی‌جان که رسوبی است، خاک و گل فراوانی را در دسترس معمار قرار داده و خشت گلی را به‌عنوان اصلی‌ترین ماده ساختمانی این منطقه معرفی می‌کند. تقریباً غالب بناهای موجود در بخش گرمسیری (مناطق دشتی) کاشان، به‌ویژه تا قرون متأخر اسلامی، بر این ماده استوار بوده است و این خود یکی از دلایلی است که ما با بقایای بسیاری از این دست، به‌صورت مخروبه، در بخش‌های مختلف کاشان روبرو هستیم. از این گذشته، با توجه به فرآیند ترک محوطه‌ها و بناها، شرایط به‌گونه‌ای پیش می‌رود تا تمامی بناهایی که با این مصالح ساخته شده‌اند، بر اثر گذر زمان و عوامل جوی و انسانی، تخریب شده و گاه به تلی از خاک تبدیل شده‌اند و احتمالاً به همین دلیل است که گونه‌های مختلف ساختمانی در محوطه قلعه سفید دیده نمی‌شود. یکی دیگر از عواملی که در دشت کاشان از گذشته دیده می‌شود و به خوبی مورد توجه قرار گرفته است، مکان‌گزینی استقرار در بخش‌های مختلف آن است. بنابراین مشاهده می‌شود از عوارض و پدیده‌های طبیعی و شکل ظاهری زمین به خوبی بهره برده و استقرارها و فضاهای معماری در دوره‌های مختلف تاریخی در کنار رودخانه‌ها و آب‌های سطحی و بدون عوارض طبیعی شکل گرفته‌اند. این امر در اراضی طسمی‌جان و محوطه قلعه سفید نیز مشاهده می‌شود. درون‌گرایی در معماری، یکی دیگر از عواملی است که شرایط و مقتضیات جوی و اقلیمی بر آن تأثیر گذاشته است و میانسرا و جای‌گیری فضاهای مختلف در پیرامون آن با توجه به این عوامل شکل گرفته و استفاده از

طاق‌های قوسی نیز کاملاً مفید و مناسب با محل و آب و هوای گرم و خشک کاشان است. مجموعه این عوامل در ساختار بناهای اراضی طسمی‌جان و در قلعه سفید نیز مشاهده می‌شود.

ساختار طبیعی اراضی طسمی‌جان که سطحی هموار و وسیع و بدون برجستگی طبیعی است و در مسیر مواصلاتی باستانی ری به اصفهان قرار دارد، نیازمند استفاده از قلعه‌ای محکم و بلند است تا از آن، جهت جلوگیری از غارت کاروانیان و دست‌اندازی راهزنان بهره ببرند. آغاز خانه‌سازی بشر همواره با اندیشه دفاع در برابر دشمنان همراه بوده است و قلاع از مظاهر بارز اندیشه دفاعی هستند، با این حال از قلعه در مواقع آرامش و صلح، به‌عنوان کاخ نیز استفاده می‌شد [۱۲]. قلاع به‌عنوان شاخصی مناسب در تحلیل ساختارهای سیاسی - اجتماعی جوامع کاربرد دارند. از آن‌جا که در بافت‌های سنتی میان ابعاد و عملکردها، تناسب وجود داشته و فرم فضاها، متأثر از نقش و عملکرد آن‌هاست و هرگز بیگانگی میان فضا و عملکرد دیده نمی‌شود؛ دانستن رابطه میان مکان احداث قلعه با موقعیت جغرافیایی، راه‌های منطقه و مراکز و مرزهای سیاسی و لزوم دفاع از آن‌ها نیز می‌تواند عملکرد قلعه را توجیه نماید [۶]. بنابراین، اهداف معماران برای ساخت بناها که با مسایل اعتقادی، سیاسی، اقتصادی و تجاری آمیخته شده، بر روند شکل‌گیری و توسعه بناها تأثیر گذاشته و فضایی با عملکردهای ویژه را ایجاد کرده است.

با توجه به این‌که قلعه سفید مورد کاوش‌های باستان‌شناختی قرار نگرفته است و تخریب شدید حاصل از فرآیندهای دگرگونی طبیعی و فرهنگی، مشخص نبودن رد دیوار در تمام نقاط آن، مشخص نبودن پلان کامل قلعه و عدم تشخیص فضاهای مختلف آن، نمی‌توان کاربرد قلعه را به صورت دقیق مشخص نمود. اما با توجه به محل قرارگیری و وسعت آن در محوطه، موقعیت قرارگیری محوطه در منطقه و وسعت و ویژگی‌های محوطه، می‌توان برای آن کاربری نسبی در نظر گرفت. بنابراین، باتوجه به این‌که محوطه قلعه سفید به‌واسطه قرارگیری در حد فاصل میان دامنه کوه و دشت‌های اطراف، با شیب بسیار ملایم، قابلیت حرکت آب‌های جاری، حاصلخیز بودن خاک اراضی، دارا بودن سفره آب زیرزمینی و امکان بهره‌برداری از آن‌ها با روش‌های سنتی چاه و قنات و سهولت ارتباطی به دلیل فقدان عوارض شدید، قابلیت بالایی در اسکان و امکان معیشت کشاورزی و دامداری در طول تاریخ داشته، چنین سکونتگاهی در آن شکل گرفته است. از آن‌جا که این محوطه وسعتی در حدود ۱۲۰ هکتار را دربرمی‌گیرد، به‌علاوه وجود تقسیمات فضایی شهری که در این پژوهش مورد شناسایی قرار گرفت، از جمله کوره‌های پخت سفال متمرکز در بخش‌های شمالی محوطه، سازه‌های حرارتی در ضلع غربی و وجود قلعه در آن، می‌توان این محوطه را به عنوان شهری وسیع و با اهمیت از دوره اشکانی و ساسانی در نظر گرفت. بنابراین یکی از کارکردهایی که می‌توان برای قلعه سفید عنوان نمود، ارگ یا کهندژ است که محل استقرار حاکم یا سران برجسته شهر بوده است. باتوجه به شواهد موجود و این‌که قلعه سفید فاقد فاکتورها و مشخصه‌های قلاع تمام عیار نظامی است، احتمالاً عنوان کاخ برای آن غیر واقعی نباشد.

کاربری دومی که برای قلعه سفید می‌توان متصور شد، در ارتباط با مسیرهای مواصلاتی است که موجب شکل‌گیری چنین بنایی در دوره اشکانی - ساسانی در این استقرارگاه شده است. موقعیت خاص شهرستان کاشان در مرکز فلات ایران، این شهرستان را به منطقه‌ای مؤثر در تبادلات اقتصادی، تجاری، سیاسی و غیره تبدیل می‌کند و چون تجارت در دوره اشکانی و ساسانی گسترش یافت، در نتیجه وجود تعداد زیادی بنای بین راه قابل انتظار است. بنابراین، عبور یکی از شاخه‌های جاده ابریشم (ری به اصفهان) از این شهرستان که صفحات شمالی کشور را به بخش‌های جنوبی آن (راه باستانی ری - اصفهان) مرتبط می‌کرد، می‌تواند به ما در درک یکی دیگر از علل ساخت قلعه و کاربری آن کمک نماید. با نگاهی به موقعیت جغرافیایی خاص این قلعه که در انتهای منطقه کوهپایه‌ای و در دشت ایجاد شده، به گونه‌ای است که از فراز آن بر دشت‌های اطراف و اراضی دوردست اشراف کامل داشته و بر سر یکی از مسیرهای مهم مواصلاتی دوره اشکانی و ساسانی

قرار دارد. در نتیجه، موقعیت راهبردی بنا نقش مؤثری در شکل‌گیری و عملکرد آن داشته است. بنابراین، می‌توان آن را در کنار عملکرد ارگ و کاخ، به‌عنوان قلعه‌ای راهداری نیز در نظر گرفت.

جهت اثبات این فرضیه، به کاوش و مطالعات گسترده باستان‌شناختی نیاز است و در مجموع باید اظهار داشت، طرح کاربری برای این قلعه به‌صورت نسبی است.

مراجع

- [۱] پیرنیا، م و افسر، ک. راه و رباط، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۷۰.
- [۲] توسلی، م. ایران، شبه قاره و چین: نقش راه‌های ارتباطی در پیوندهای فرهنگی، تجاری، بر اساس مدارک باستان‌شناختی، فصلنامه مطالعات شبه قاره، بهار، شماره ۲، ۱۳۸۹.
- [۳] حیدری، س. مطالعات رسوب‌شناسی طرح بازنگری سیلک: بررسی لایه‌های رسوبی ترانشه الف، گمانه ب و میل چاه، ۱۳۸۰-۸۱، زیگورات سیلک، به کوشش صادق ملک شه‌میرزادی، پژوهشکده باستان‌شناسی، ۱۳۸۱.
- [۴] دیبا، د، و انصاری، م. چگونگی شکل‌گیری ارتباط انسان با محیط مصنوع، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد اول، سازمان میراث فرهنگی کشور، ارگ بم، کرمان.
- [۵] سرتیپی‌پور، م. آسیب‌شناسی معماری روستایی (به سوی سکونتگاه مطلوب)، انتشارات شهیدی، ۱۳۸۸.
- [۶] شاطریان، ر. اقلیم و معماری ایران، انتشارات سیمای دانش، ۱۳۸۸.
- [۷] عظیمی حسینی، م و دیگران. کاربر GIS در مکان‌یابی، انتشارات مهرگان قلم، ۱۳۸۹.
- [۸] فریور صدی، ب. تحولات شهرسازی ایران در نیم قرن گذشته، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، سازمان میراث فرهنگی کشور، ارگ بم، کرمان، ۱۳۷۴.
- [۹] قاجار، س. سفرنامه سیف الدوله معروف به سفرنامه مکه، نشر نی، ۱۳۶۴.
- [۱۰] کاووسی‌فر، م. کتاب سفالگران سیلک، به کوشش صادق ملک شه‌میرزادی، پژوهشکده باستان‌شناسی، ۱۳۸۳.
- [۱۱] کلانتر ضرابی، ع. تاریخ کاشان (مراه القاسان)، به کوشش ایرج افشار، امیرکبیر، ۱۳۷۸.
- [۱۲] کیانی، م. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، ۱۳۸۵.
- [۱۳] گریک، د. مقدمه‌ای بر جغرافیای کشاورزی، ترجمه علی‌رضا کوچکی و همکاران، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۸.
- [۱۴] گلجانی، ن. تاریخ‌شناسی معماری ایران. پایان‌نامه دکتری معماری دانشگاه تهران، دانشکده هنر و معماری، منتشر نشده، ۱۳۸۱.
- [۱۵] معماریان، غ. نیارش سازه‌های طاقی در معماری اسلامی ایران، جلد ۱، جهاد دانشگاهی علم و صنعت ایران، ۱۳۶۷.
- [۱۶] نگارش، ح. کاربرد ژئومورفولوژی در مکان‌گزینی شهرها و پیامدهای آن، فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۱۳۷۴.

[17] Majidzadeh, Y., Lapis Lazuli and tge Great Khorasan Road, Paleorient. Annee, Volume 8, Numero1. 1982.